

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.043>
УДК 94(477.51-22):355.48(470:477)«2022»

«ВІЙНУ НЕ МОЖНА ЗРОЗУМІТИ, ЇЇ ТРЕБА ВІДЧУТИ»: 36 ДІБ ОКУПАЦІЇ с. НОВИЙ БІЛОУС НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (24 лютого — 1 квітня 2022 р.)

Інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська

Мета — доповнення свідченнями очевидців джерельної бази про російські воєнні злочини в Україні, зокрема щодо окупації та масованих ворожих атак с. Новий Білоус на Чернігівщині. Вийшовши з обласного центру до села, яке, на перший погляд, виглядало більш безпечним місцем, респондентка разом із сином потрапила у 36-денну окупацію, що спричинило відновлення в пам'яті старих і пошуки нових стратегій виживання. Основним **методом дослідження** стало інтерв'ювання за трьома попередньо розробленими питальниками, які тематично охоплюють особливості повсякдення українців в умовах активних бойових дій, евакуації й окупації. **Наукова новизна** полягає у частковому удосконаленні та введенні до наукового обігу нових усноїсторичних оповідей про окупацію Чернігівщини в перші місяці російсько-української війни. **Висновки.** Зафіксовані свідчення є важливою частиною джерельної бази новітньої історії України, яка охоплює особливості життєзабезпечення та повсякдення цивільного населення Чернігова й області.

Ключові слова: *війна Росії проти України, усна історія, окупація, стратегії виживання, воєнне повсякдення, Чернігівщина, с. Новий Білоус.*

Існує думка, що російсько-українська війна чи не найбільш задокументоване воєнне протистояння у світовій історії, оскільки практично щодня відбувається фіксація свідчень очевидців фахівцями різних наукових (і не тільки) спеці-

Цитування: «Війну не можна зрозуміти, її треба відчувати»: 36 днів окупації с. Новий Білоус на Чернігівщині (24 лютого — 1 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська). *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 43—58. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.043>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 4 (571)

альностей. Водночас швидка зміна подій та фактів поточного часу призводить до усвідомлення неможливості «осягнути неосяжне» в режимі «тут і тепер». Ще менш всеохопною сьогодні видається справа формування усноісторичної джерельної бази, яку складають оповіді українців про особливості воєнного повсякдення та стратегії виживання в умовах війни. Цей процес ускладнюється щоденною появою незліченної кількості мікроісторій, кожна з яких заслуговує бути «озвученою» й «почутою».

Від початку роботи над проектом «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014—2022(3) рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» [1] науковцям удалося зафіксувати (станом на кінець березня 2023 р.) низку усноісторичних свідчень (більше 100 респондентів) про воєнні злочини росіян на Чернігівщині, кожне з яких має право ввійти до джерельної бази новітньої історії України як окремий сегмент матеріалів, зібраних «по гарячих слідах». Як зазначає психологиня-консультантка проекту Г. Чепурна, через переоповідання особистих історій війни можна повернути відчуття значущості кожній окремій людині, котра, порівнюючи свою мікроісторію з іншими, часто знецінює власний досвід [2]. Водночас, як показали експедиційні дослідження в деблокованому Чернігові та деокупованих населених пунктах області, такі інтерв'ювання часто мають, окрім іншого, ще й терапевтичний ефект.

Низку інтерв'ю в межах згадуваного проекту було записано за допомогою смартфона в онлайн-режимі. В умовах цифрової епохи такі дослідження є цілком виправданими та ефективними. Наведений нижче текст розповіді свідчить про те, що використання методу віддаленої етнографії [3] аж ніяк не впливає на якість отриманої дослідником інформації.

У пропонованій публікації — розповідь молодої жінки про досвід виживання у с. Новий Білоус Чернігівського р-ну, яке в перший день російського вторгнення опинилося «на нулі» — між блокованим Черніговом та Гомельською трасою, звідки вели наступ загарбники. Перебуваючи під постійними обстрілами впродовж тридцяти шести днів, їй довелося опановувати нові стратегії виживання й повністю переглянути усталені звички. Респондентка навчилася готувати каву на мангалі, ділити на трьох одне яйце, сушити сухарі, збирати кропиву для салатів, спати не роздягаючись, та найголовніше — люто ненавидіти росіян, через яких її син змушений був у свої 14 років дізнатися, що таке війна. Окремі сюжети оповіді присвячено опису етапів облаштування «інтер'єру» підвалу, мріям про хліб та нормальну гігієну, «віщим» сном і передбаченням.

Через рік після згадуваних подій інформантка з усмішкою на обличчі ділиться спогадами про приліт уламків від ворожих снарядів до її будинку та перебування за крок від смерті через чад в обігрітому розпеченим вугіллям підвалі. Та попри постійну небезпеку і страх залишатися у хаті, оповідачка впродовж усієї окупації продовжувала вірити в перемогу життя над смертю. Збереженню оптимізму сприяли небайдужі сусіди і взаємодопомога односельців, підтримка сина, розмови з матір'ю, котра щодня оберігала з небес свою дитину, а також відданий пес, який попереджав про небезпеку.

Наведені нижче свідчення мають важливе значення для збереження пам'яті про досвід виживання українців в умовах війни, про особливості воєнного повсякдення жителів Чернігівщини. Вони становлять окрему цінність для бази усноїсторичних джерел та є суттєвим доповненням до переліку злочинів росіян в Україні.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Makhovska S. "Naukovyi False Start" chy vymoha voiennoho chasu: (ne)novyi dosvid dokumentuvannia svidchen ukrainsiv. *Ukraina moderna*. 24.04.2023. URL: <https://uamoderna.com/war/naukovyy-false-start-chy-vymoha-voiennoho-chasu-ne-novyy-dosvid-dokumentuvannia-svidchen-ukrainsiv/> [in Ukrainian].
[Маховська С. «Науковий False Start» чи вимога воєнного часу: (не)новий досвід документування свідчень українців. *Україна модерна*. 24.04.2023. URL: <https://uamoderna.com/war/naukovyy-false-start-chy-vymoha-voiennoho-chasu-ne-novyy-dosvid-dokumentuvannia-svidchen-ukrainsiv/> (дата звернення: 24.04.2023)].
2. Cherpurna, H. Problema povnennia avtorstva pid chas traumatychnykh podii. *Psykhologia rosiisko-ukrainskoi viiny: vnutrishnii pohliad: Mat. Vseukr. krugloho stolu (7 kvitnia 2022 r.)*. Kyiv, 2022, pp. 42-44. [in Ukrainian].
[Чепурна Г. Проблема повернення авторства під час травматичних подій. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд: Мат. Всеукр. круглого столу (7 квітня 2022 р.)*. За наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ, 2022. С. 42—44. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/krStilWoog-верстка-1.pdf> (дата звернення: 20.12.2022)].
3. Lytvynchuk N. Etnografichne pole v smartfoni (z bezpretsedentnoho dosvidu doslidzhennia realii viiny v tsyfrovi epokhu). "Patrimoniul de ieri — implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine": *Conferința științifică internațională dedicată Zilei internaționale a femeilor cu activități în domeniul științei (9—10 februarie 2023; Iași — Chișinău — Lvov)*, p. 259-260 [in Ukrainian].
[Литвинчук Н. Етнографічне поле в смартфоні (з безпрецедентного досвіду дослідження реалій війни в цифрову епоху). "Patrimoniul de ieri — implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine": *Conferința științifică internațională dedicată Zilei internaționale a femeilor cu activități în domeniul științei (9—10 februarie 2023; Iași — Chișinău — Lvov)*, p. 259—260.

Світлана МАХОВСЬКА

кандидатка історичних наук, заступниця директора — завідувачка
Музею-архіву народної культури Українського Полісся,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф (Київ, Україна)
mahovskasl@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

Svitlana MAKHOVSKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Deputy Director — Head of the Museum-Archive of Ukrainian Polissia Folk Culture,
State Scientific Center for Protection of
Cultural Heritage Against Technogenic Disasters (Kyiv, Ukraine)
mahovskasl@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

* * *

С. М.: Розкажіть, будь ласка, якою ви запам'ятали весну 2022 р.?

С.: [...] я записала 1 березня у своєму щоденнику, що не таку весну ми чекали. [...] об 11-й вечора (23 лютого 2022 р. — С. М.), ідучи додому пішки по вулиці, у мене [з'явилось] таке дике відчуття, що завтра буде ця вулиця, буде ця плитка, буду я, але все буде інакше [...]. І я звечора кажу малому (сину — С. М.), кажу (він тоді ще не спав): «Ти знаєш, мась, давай зранку валізку зберемо». Ну, якось я навіть не знаю, до того я про ці тривожні валізки навіть і не думала. [...] І десь на початку 4-ї ранку, ну, я встаю рано, і місто було не таке, як завжди. Відчувалася важкість атмосфери. Я чула, як мій сусід знизу, він молодий, років на десять молодший за мене, я чую, що він збирає речі. І от, важко це назвати, якась така атмосфера сірості, отакої дикої сірості, глухої тиші, і люди перетворилися на якихось таких наче мурах. Я чую, лежу в себе на дивані, чую, як від'їжджають машини. Я розумію, що люди не просто їдуть на роботу, вони запихають в багажник валізи [...], а я не хотіла собі говорити, що насправді — ось вона, війна.

[...] малий чистив зуби, я йому готувала сніданок, але ми були в якійсь такій тиші, без комунікації. І потім малий вже сів снідати, і ми почули сирену. Сирена і перший вибух. Ми живемо недалеко від військового аеропорту [...], і там почалися вибухи. [...] я сьогодні навіть зранку намагалася згадувати оті відчуття. Мені здавалося, що я не забуду їх ніколи. Всередині тебе зжимає всю, і ти німієш. В один момент ти розумієш, що ти мама, ти маєш рятувати свою дитину і сказати дитині про те, що війна. Язык отакий, наче якийсь важкий. У ті секунди я, очевидно, навіть порівнювала свій стан, коли я зрозуміла, що моєї мами в мене на руках немає (ідеться про смерть матері — С. М.), і момент, коли я розумію, що я сину маю сказати. І після другого вибуху я йому кажу: «Мась, війна...». Прозвонила дівчатам на роботу, щоб вони не йшли [...], щоб думали, хто куди буде виїжджати, тому що це питання безпеки. І малий, він навіть не поїв до кінця, і він почав, каже: «Так, давай збирати валізи». Знову ж таки, без розуміння того, які будуть наші подальші кроки, ми почали збирати валізи. Ну, знову ж таки, які «валізи» — наплічники. [...] Ну, ми ж на декілька днів. На вулиці весна, значить шкарпетки треба легкі, на зміну джинси собі і йому, білизну, ну, буквально, по декілька пар, майка, футболка, кофта, зубна щотка проста. І малий каже: «Слухай, у нас там є залишки такого, батон є, надгрижене все, але батон — я його візьму». Кажу: «Ну, бери». Ну, типу, нам батон треба буде?! (здивовано розводить руками). Він ще закинув консерви, пару банок, собі в рюкзак, пачку рису. Застігнули ми ті свої наплічники. А-а-а, аптечку, правда, зібрали з того, що було вдома, тому що, ну, купити вже було нереально. Ми коли вийшли на вулицю, ми зрозуміли, що [...] за грошима черги, в магазини — черги, всюди черги [...].

[...] всі ми, в переважній більшості, ми допустилися єдиної помилки — нам всім здалося, що треба виїхати з міста в навколишні села, бо вони нікому не будуть потрібні, тому що вони взагалі не створюють ніяку цінність. Мій

найбільший очевидний прорахунок — це було те, що я не (оцінила до кінця ситуацію — С. М.) [...], у мене було розуміння, що є погріб і що це на декілька днів, що ми там переживемо. А те, що це до Гомельської траси просто по дорозі і що через село іде в'їзд в місто з Гомельської траси, — я тоді про це не думала. От просто не думала. От у мене одне — виїхати з міста.

Ми після обіду, десь після 13-ї год., ми виїхали. Причому зібрали речі ми дуже швидко [...]. Причому я зібрала докупи в одну коробочку усі свої прикраси, під телевізором в коробочку зібрала і поставила. Думаю, вони ж мені геть непотрібні. Техніка, здавалося б там, ноутбуки, планшети, що там ще... «Та, — думаю, — в погребі воно мені не знадобиться». Теж все залишила вдома. Це потім, коли мені казали: «Слухай, ну ти й ідіотка! Це ж те, що на щось потім можна було б обміняти...». Я взагалі не думала про те, я не уявляла, що війна може бути така.

Наш дідусь, мамин батько, він пройшов всю війну, і от з дитинства я згадую себе, як у нього була геть велика бібліотека з книжками і всі вони були про Другу світову. Я в дитинстві гралася його двома мішками, ну, такими кульками з медалями. Моя улюблена гра була — з буфету виставити бабусині нові тарілки і в ті тарілки розкидати дідусеві медалі (*усміхається*). І для мене як дитини це було абсолютно незрозуміло: що це, як це і чого це він 9 травня одягає отой свій сюртук, який був весь обвішаний медалями. Ну, я просто не розуміла. Потім я стала доросленька, ну, як доросленька, — там десять-дванадцять років, я почала поступово читати ці книжки, розмовляла з ним і казала: «Ді-і-і-д, розкажи про війну. А що, було страшно?»». Ну, як дитина це могла сприймати?! От мені хотілося зрозуміти цю війну. І він тоді сказав фразу, яку я згадувала, очевидно, ці 36 днів. Він мені сказав: «Війну не можна зрозуміти, її треба відчутти». І от я мала, скільки, тридцять років пройшло з того дня, як він мені це сказав, я згадувала свого діда Василя і думала: «Боже, як мудро говорив — війну треба відчутти». Ну, от, насправді, її треба відчутти, тому що навіть за 36 днів все одно, маючи обзор — двір, і розуміючи, що нас в погребі семеро, я все одно розуміла навіть в розмовах, що кожен розуміє і відчуває (по-своєму — С. М.), от у кожного своя війна. Тому що одна справа 82-літній дідусь, який був також у нас в погребі, він погано дочував, у нього були там якісь свої спогади, щось він не чув, щось не розумів, — він її (війну — С. М.) розумів по-своєму. Його донька — за 50, а вона — по-своєму. У неї один син воює, а другий в офісі президента працює. Мій малий відчував її по-своєму. І кожен не міг це все передати, бо у кожного свої страхи і у кожного свої переживання.

Але якщо повертатися до 24-го (лютого — С. М.), в другій половині дня ми приїхали у Новий Білоус. Малий захотів спати. Він ще в хаті ліг спати. Було більш-менш тихо. Я поклеїла скотчем вікна. Причому я бачила, що у місті це роблять, я не розуміла, навіщо люди це роблять, тому що заходить у фейсбук або на ютуб — це для чого?! Якщо всі клеїли, значить і мені треба. Я поклеїла ті вікна і на одну половину будинку я встигла, а другу половину я не встигла, тому що ракети почали літати просто з Гомельської траси з тієї, наскільки

вони могли зайти на Чернігів, тобто по суті наше село — це стала «сіра зона», над якою все літало, і пролітало, і прилітало [...].

Новий Білоус — це за 12 км від Чернігова. Тобто, фактично, іде ось траса, ось село, а ось — Чернігів (*показує руками*). Тобто, і ми отак, ну, через нас все почало пролітати. Тоді іще, ми ще вийшли на вулицю, сирени ще з міста було чути, і коли лунали сирени, ми виходили з будинку. І в другій половині стало ду-у-у-у-у-же галасно. Ну, тобто, безщадно галасно. Я тоді збудила малого, ми уже пішли в погріб, тому що гахало так, що земля здригалася. І от від моментів отих перших, коли ти чуєш, як вона свище, як вона летить, як вона падає, як земля стрясється — оці перші відчуття, вони, очевидно, найстрашніші, тому що ти нічого не розумієш, ну, і взагалі не розумієш. [...] І в той момент [...], під погребом на лавці, мій малий каже: «Мам, ракета!». Тобто, він низько побачив першу у своєму житті ракету, яка летіла на Чернігів. І от для мене те, що моя дитина бачить війну, — блін! — це було геть незрозуміло і страшно від того, що я не можу його якось захистити, від того, що відбувається, від тої реальності, в якій ми опинилися...

С. М.: Скільки тоді років було вашому сину?

С.: На той момент йому було повних 14. Потім влітку 30 липня йому виповнилось 15. У нього свої відчуття... І в першу ніч в необлаштованому погребі ми провели [...]. [...] ми принесли, встигли занести стільці, звичайні оці садові стільці, малому затягли з сараю утеплювач. Будинок оббивали, утеплювали (до війни — *С. М.*), то ми занесли цей утеплювач, і постелили йому просто на землі утеплювач, потім картонні коробки і, я не пам'ятаю, здається, ковдру встигли з дому якусь вхопити — і це все. Я взагалі сидючи, сиділа просто на стільці, [...] і в принципі це було щонаочі без сну, тому що гатило так, що не просто... (*замовкає*), просто гатило. І навіть вийти в туалет було страшно. Навіть не говорити про те, що, типу, ти маєш в сільський туалет, там, оббігти хату — там взагалі про це мова не йшла. Я зрозуміла, що мені треба знайти місце десь недалеко під туалет, тому що так далеко я бігати не буду, просто не буду. На вечір ми малому дали трохи хліба, змусили його поїсти, з маслом. Сама я їсти нічого не стала, не хотілося, заціпило, от просто не хотілося нічого. Тому що я сиділа, і в моїй голові не вкладалося, як це в 21-му столітті, коли в світі демократія, коли, я не знаю, ну, буквально декілька днів тому ти планував відпустку за кордоном, купував квитки в Італію, бронював собі готель — і, типу, і всьо?! А якраз 5 березня ми мали поїхати і подивитися Рим. І я така, ну, в мене в голові не вкладалося... Усе в мене було нормально. Звичайна реальність, в якій ми жили, і казали, що ми втомилися, все так важко, все погано... А тут так чітко йде пересомислення, і чітко розумієш, що життя складається, ну, реально, в наплічник, що насправді як дофіга зайвого одягу в твоїй шафі, яке насправді просте бажання просто жити... От просто жити, і все, і тобі нічого не треба...

Я тоді, ну, з 24-го, я почала як навіжена, як больна на голову розмовляти з мамою (матір респондентки померла задовго до початку війни — *С. М.*). Настільки я почала її відчувати, що це просто на голову не налазить... Вона мені

почала снитися з першого дня війни і протягом наступних сорока днів. Я говорила з нею. Кажу: «Ти маєш мене врятувати, ти маєш врятувати V. (онука, сина респондентки — С. М.). Ти, коли помирала, ти мені обіцяла стояти на колінах перед Боженькою і просити, щоб в моєму житті все склалося». І от я настільки з нею говорила, що навіть були моменти, що я ловила себе на тому, що я ходила по двору і я з нею говорю. От ходжу, говорю, говорю, я їй розказую свої відчуття, я розказую, що мені болить. Я намагаюся... Я жодного разу за сорок днів не розплакалася при V. (синові — С. М.), жодного разу. Жодного разу я не сказала про те, що я можу загинути або він може загинути. Ми кожен день живемо в цьому одному дворі, але під погребом ми планували своє життя, ми планували кожен день. Зрозуміло, що треба прийняти реальність таку, яка вона є, треба в цьому навчитися жити, треба дякувати Боженьці за кожен день. І от вже скільки після цих активних військових дій я як навчилася в погребі себе очами хрестити отак, знаєте, очима зліва-направо (*показує очима*), вверх-вниз, так само своїми ж очами V. (хрестила — С. М.), і мені це якось як захист був. А потім, очевидно, розумієш, що це не на день, це не на два і що перемоги не буде, і що в тебе вже з 25-го числа немає світла, поганий зв'язок... Більше того, ти не хочеш ні з ким розмовляти, от у тебе просто іде якесь відторгнення того... От єдине — ти маєш вижити.

І у нас, виходить, двір, далі — луг. В неділю на луг прилетіла ракета, вона розірвалася, і ми якраз були під погребом. Насилу встигли туди вскочити, тому що це насилу 250—300 м [...], а нас в погребі навіть підкинуло. Це була дуже така потужна хвиля, але вона влучила, там така секція розподілення газу. По суті в неділю в нас уже не стало й газу. І ми розпочали отой момент життя на вулиці, тому що в хаті стало страшно. Страшно від того, що увесь час над будинком літало, от ти розумієш, що вони летять... Дуже активно було в перші дні, було дуже багато літаків, до слова, дуже багато, і, якщо говорити про страхи війни, то оці літаки — вони і найбільший страх, тому що з них кидали ракети, з них кидали бомби, і ти бачиш його в небі, вони дуже низько літали, ти бачиш, що він викидає ракети, ти бачиш, як вони летять, але ти не знаєш, куди вона впаде. От якщо з ракетами ще більш-менш зрозуміло, тому що у тої був нахил і ти бачив, що вони в сторону Чернігова, а коли бомба, ти ж не знаєш, чи вона керована, чи вона просто прямо летить. І були такі моменти, що ми розуміли, що літак, ну так, літак — це дуже страшно... Я забивалася в погріб в куточок, я скручувалася в позі ембріона і, можливо, це неправильно, але (проговорювала подумки — С. М.): «Тільки не сюди, тільки не сюди». І V., я скручена ембріоном, V. біля мене: «Не бійся, не бійся». І в якихось моментах не я його підтримувала, а він мене. От він в собі знаходив більше сил, щоб мене — здорову тьотю — якби підтримувати.

І потім уже зрозуміли, що у літаків в принципі є графіки. Ну, плюс-мінус. І ми під них так почали підлаштовуватися. Ну, коли ти чуєш вночі, ти розумієш. А потім у них були ранкові вильоти, по два, по три одночасно могли бути літаки, потім 11:20 ранку і потім уже після 16-ї год. І от в 11-й чому, 11:20,

чому дуже сильно запам'ятала, тому що в цей момент, поки у нас іще була кава, завжди, якраз, коли зранку ставиш на багаття воду, то вона якраз до цього часу закипає, і поки воно на тому багатті по дві чашечки закипає, і хочеш повернутися нібито в нормальне життя — і це такі літаки летять... І ти такий думаєш: «Блі-і-і-і-і-н, ви в мене крадете останнє, типу, цей момент нормального життя!». Потім ми змінили пиття своєї кави, бо ці літаки — було геть страшно...

С. М.: А на чому ви варили каву за відсутності газу і світла?

С.: Дивіться, у дворі є мангал, то ми або його розпалювали, або коли було більш-менш спокійно, то в хаті камін і зверху на нього ставили, і закипало. Там іще грубка, таке є відділення. То коли було більш-менш спокійно, ми намагалися на ньому варити в хаті, бо це швидше, і плюс хата прогрівалася. І коли було тихо, ми встигали ще забігати не роздягаючись, не роззуваючись, от, забігти трошки в хату погрітись, бо, насправді, лютий він був лютий і березень теж був холодний. І на цій грубці гріли воду, щоб зробити гігієну, ну, якщо її можна так назвати, наскільки можна її назвати гігієною, тому що були дні, коли ти обмежувався нижньою частиною, тому що верх ти навіть не знімав. І да, ти води погрів, взяв таз, взяв засоби для миття, полотенця і пішов у погріб. І ти розумієш, що тобою зайнятий погріб. Сирена, десь її не чути було вже 27—28-го (лютого — *С. М.*), тобто її пошкодили, і, відповідно, починалися якісь обстріли, ми уже просто постфактум дізнавалися. І тому, коли ти в погребі, коли ти намагаєшся зробити свої процедури, ти розумієш, що у будь-який момент всі можуть прибігти, тому ти, я не знаю, я ніколи так швидко, ну, типу, не робила всі процедури. І, причому, ти можеш, наприклад, ти, там, був в майці, в кофті, ще в одній кофті, в жилетці, ще в одній кофті і наверх ще такий, знаєте, закарпатський кожух, ну, це верхня частина, а потім хустка, на хустку шапка і ще й капюшон. І от я спала в цьому, я їла в цьому, я жила в цьому сорок днів (окупація Нового Білоуса тривала 36 днів — *С. М.*). Дуже рідко, коли ти набирався в собі сили повністю все зняти в погребі, знову ж таки, коли тихо, швидесенько поміняти, і, Боже, оце відчуття, коли ти одягаєш на себе раз в тиждень чисту кофту, воно так тебе тішило. Я не знаю, це, як ти знову народився, бо ти такий чистенький. А голову я реально не мила тридцять два дні, рази два ще чесала, а так — у хустці, в хустці. Малий мій казав: «Ти так міняєшся». Типу, міняєшся?! І я зрозуміла, що десь день на шістнадцятий мені малий вперше сказав, що я помінялася, а після сорокового дня він сказав: «Ти постаріла». Каже: «Ти постаріла». Я кажу: «Да». І, причому, я розумію, що я постаріла не лише зовнішньо — я постаріла внутрішньо, хоча там і мінус дванадцять кілограмів за весну, але мені стало важче [...] І цей, очевидно, моральний стан, він дуже сильно давив. Коли ти, а на тобі ще, зрозуміло, що там носки, потім ще одні носки, потім одні штанці, типу спортивні, ще одні штанці джинсові. Коли намагаєшся помитися, то ти знімаєш тих штанців, знаєш, отак як би — раз! — і зняв, як гармошечкою. Отак одні кладеш штанці, поряд інші, тому що, якби щось, то швидко їх треба вдягнути, тобто вони в тебе напоготові. А ти миєшся стоїш в шарпетках, ну, типу, да, а потім, якщо все харашо, ти вже білизну вдягнув, тоді

ти потьопав ноги в тепленькій воді, одів шкарпетки, потім швиденько одягаєш штанці, тому що в будь-який момент і сусіди можуть прибігти, і тобі буде не-удобненько. Якщо, там, говорити про голову, то тридцять два дні я її не мила. Я її помила вперше на вулиці. На вулиці. Це був березень, у 20-х числах березня. Було на вулиці сонце, але з таким легеньким вітерком. І я розумію, все чіткіше розумію, що я, наверное, все з хусткою зніму, все волосся, бо я його вже просто не відчувала, а голова чухалася, бо ти ж спав в цьому, ти ходив в цьому, тобто ти ніколи це не знімав протягом всього. І потім просто на вулиці нагріли води в цьому мангалі, причому такий літній душ на всіх, от всі баню влаштували на вулиці, всі помилися. І я пам'ятаю, я помилася, а, знову ж таки, фена ніякого немає, тобі вітер має це все висушити. Я пам'ятаю ці нереальні відчуття, коли ти сидиш, на вулиці таке сонечко, воно грається твоїм волоссям, а ти пофарбувався ще за день до війни, щоби, типу, красивою бути, і воно розвіває твоє волоссячко — це така якась легкість. І ти розумієш, що ти незламний, і в такі моменти ти розумієш — все буде добре. І потім мені так жалко було одягати на себе хустку, шапку, але без того ніяк, бо так холодно [...]. Такі моменти, вони дуже запам'ятовувалися. Але, знову ж таки, момент: ти зняв грязні речі. У тебе немає великого запасу, бо в твоєму рюкзаку було речей обмаль. Ми, знову ж таки, гріли воду каструлями, на вулиці прали. На вулиці, бо в хаті я боялася, боялася в хаті бути [...]. Я ходила просто так по двору і то вздовж сараю, тому що я не ходила за бортики сараю, бо за бортиками цього сараю є луг, і в лісі, який через луг, там вже були окупанти. Мені здавалося, що вони мене бачать, тому рухи всі були обмежені. І потім ми навіть собі там поробили такий забор, ну, ми тут майстрували все, що могли, щоб максимально позакривати проходи, щоб нас мінімально було там видно, що ми, в принципі, там є. [...]

У харчуванні ми зрозуміли, що треба все економити. [...] запасів, в принципі, ну, як у всіх, типу, ти з роботи ідеш — найнеобхідніше купив. Ну, тобто, із запасів — то це наші дві консерви і були, ну, там, рис, крупи, овочі — на мінімумі, тому що, знову ж таки, ми ніколи ніхто не запасався. Але на другий чи на третій день було же ж, ну, ми всі без світла, в селі лавка, як вони тут називають, зробили невеликий розпродаж. Тобто те, що було в холодильниках, вони вирішили, що воно пропаде і його треба розпродати. [...] ми дізналися, що в селі роблять великий розпродаж того всього, що їстівне таке, гречку, ну, правда, уже по 80 грн, але було уже все одно. Там, рис, потім щось, какао, яке до сих пір лежить, чому — тому що ми його попробували з водою і воно ніяке. Тоді воно було смачне, а зараз воно ніяке. Потім оті горішки, арахіс, ну, люди в селі вони все дуже розуміють, і вони все-таки моменти харчування в мирний час і у воєнний час, вони, люди, які живуть в селі і в місті, воно трошки відрізняється, тому що в них є свої запаси. Потім якісь спеції і найосновніше — дуже багато риби. Це була і просто скумбрія, яку ми солили (одразу ж і посолили), і то, знаєте, від червоної риби як обрізні. От ми її пофасували по баночках і поставили — на вулиці ж холодно. Тобто присолили. І я тоді сміялася, казала: «Слухай, я, очевидно, після війни червоної риби взагалі їсти не буду, тому що, типу, зараз

вона всюди». Намагалися суп якийсь варити і трошечки кинути, але все одно її треба було розтягнути надовго і коли це «надовго» (скінчиться — С. М.)... Тобто, по суті, це був основний наш закуп, який ми здійснили, але кажу, що це не дуже великі такі прям «запаси». І ми чітко розуміли, що нам треба перебувати своє харчування, щоб ми не були голодні, але ми маємо розтягнути «до весни». До весни, бо потім піде кропива, будемо їсти, там ще щось.

І дуже сильно нам допомогли сусіди, які ховалися з нами в одному погребі. Вони нам то капусту перекинуть через забор, то моркву, то буряк, тому що, знову ж таки, ми купуємо це все на базарі, а зараз ніякого базару немає. І сусідка, яка навпроти, у неї багато курей, і вона десь на третій тиждень каже, що у мене є запас яєць, типу, хочете — можете купити. Ми: «Канешно!». Але все одно ми купили перший десяток яєць і ми посмажили одне яйце на всіх. Ми розуміли, що ці яйця надовго. Ми розписали, що ми можемо їсти одне яйце на трьох через день, бо нам вистачить на стільки-то і на стільки-то. Взагалі раціон харчування був максимально простим.

Зранку прокинулися, ми ж погріб собі облаштували і там нари, очевидно, так назвати, інакше не скажеш, ми облаштували, і з будинку забирали теплі ковдри. Тобто зранку ми сушили, запалювали грубку, занесли наші ковдри в хату і вони просушувалися. А на вечір, коли лягали спати, ну, повністю все, переставляли ті спальні мішки на нари, позастелювали все, що можна, зі старих речей, потім цей спальний мішок, подушка і ковдра. Причому занесли вже це все за дві хвилини, як будемо лягати, тому що там коконом укутався і все. Тому що через декілька хвилин, ну, нехай через пів години, ти відчуваєш, що воно набирається все сирості. Ну, це погріб, все одно це погріб. Тому ми максимально намагалися отак спати. Спочатку і V. повністю закутувала. Знімали тільки взуття, а так — у всьому одітому, обутому. Ми так спали. І ти ж не повертаєшся зліва направо, зайвий раз не повертаєшся.

С. М.: Як часто до вас приходили в погріб сусіди?

С.: У нас недалечко наші будиночки [...]. Вони спочатку бігали через вулицю, а потім для зручності у нас — ось наш город і їхній город (*показує рукою*), то ми в сітці зробили таку як калітку, щоб їм було взагалі навпростець, і з оцієї калітки — зразу в погріб. Бо при мінометному обстрілі це врятувало би, справді, наших сусідів, тому що їм швидко було добігти до нас, хоча тоді наші будинки обстріляні — що їхній, що наш. Вікна, це все полетіло в один момент.

І, от, повертаюся до раціону харчування. От ми, типу, ковдерку занесли і чай. Знову ж таки, сусіди дали нам 3-літрову банку смородинового варення. В мирний час смородин терпіти не можу, варення з дитинства — це просто, ну, катастрофа. В мене, коли в дитинстві бабуся моя заставляла їсти смородину із куста, то я її ковтала не розжовуючи, так, як гусь, щоб, типу, не. А тут — смородинове варення. Ну що ж, смородинове варення, то смородинове варення — окей. Ми зранку, десь о 9-й — 9:20 кип'ятили воду і кожному в чашку по пів ложки, столової правда, ложки варення залити кип'ятком — це був наш сніданок. Оце ми поїли і десь годинки півтори гуляємо, бо це ми поїли, ми

поснідали. Перший час у нас через день був запас — коробочка фініків, то ми через день дозволяли собі до цього чаю по одному фініку. А потім фініки закінчилися, як все завжди закінчується. Потім так: через годинки півтори-дві ми їли салат. Знову ж таки, я ніколи так бережно не чистила моркву, буряк, ну, до такого мінімуму, що, ну, просто... Ми терли сирий буряк, моркву, редиску додавали, капусту. Він як овочевий. Були там три старі якісь яблука заваялися, ми теж економили, ще пів яблчка додавали туди трошечки, краплю буквально, оливкової олії і їли салат. Це вже, просто, так от був сніданок і обід. І на обід, коли вдавалося приготувати їсти, то ми ще й обідали, а коли вже не вдавалося їсти, то ми вже й нічого не їли. Вдавалося коли? Коли сильні обстріли, ти не можеш вийти з підвалу, ну, з погребка, і затопити щось, не можеш. Бувало таке, що грубу затопиш, думаєш, зараз щось приготуєш, але починався обстріл і ти тушиш грубу, сидиш там і ти хотів їсти? Не, ти не хотів їсти. Не було якогось такого відчуття, що я хочу чогось такого з'їсти, ні. А так, то трошки гречки, або трошки рису. Знову ж таки, робили салат і увечері взагалі, ну ніколи-ніколи не їли. І от — риба, вона перший час виручала, тому що вона була всюди, а потім вже не було й риби. Зато було по яйцю. Десь наприкінці березня в село привезли, це були еговісти, я не знаю, як вони пробралися, вони привезли, продавали, ящиками, типу, пиріжки, я не знаю, як вони називаються правильно, вони такого швидкого приготування, використовують у фаст-фуді, у пічках гріють готові вже булочки, або з капустою, або з чимось [...]. N. (друг сім'ї — С. М.) припер цілий ящик оцих пиріжків і ми їх тоді в сіточку з гриля, по одному собі дозволяли і їли до чаю, і це так було смачно, і це вже був рай в принципі.

А потім, потім-потім із такого приємного те, що, очевидно, назавжди. Знову ж таки, кінець березня, в село привезли хліб. І тоді ти розумів, що хліба ти, очевидно, хотів всю війну. Якщо, наприклад, в мирний час немає хліба, тай немає, типу, я його і не їм. А в той момент хотілося хліба, дуже сильно хотілося. N. поїхав записуватися на чергу, він був сто тридцять восьмий. Він каже, я стою в черзі і розумію, що не буде хліба, ну, стільки хліба не буде, що всім треба, але ж не можуть стільки завезти. Але йому пощастило і він привіз такий батон безформений, пом'ятий. І то він каже: я вже розвертаюся, що, типу, вже немає, а жіночка мене кличе і каже: «Слухайте, тут є такий некрасивий, ви заберете його?» — «Канешно, заберу!». І щось до 100 грн він за нього заплатив. Але він привіз оцей хліб і, ти знаєш, і ми отак на вулиці, зрозуміло, ми так його поклали і по черзі просто нюхали (*заплющує очі*). От запах!!! Це було так неймовірно, вооще. І я відрізаю жопку, малесеньку жопку (окраєць хліба — С. М.) — N., малесеньку — V. Вони кажуть: «А тобі?». Я кажу: «Не, я не хочу». Тому що я розумію, що я не знаю, коли він буде у нас знову. Усе решту ми ріжемо на тоненькі такі хлібчики на сухарі. Розклали, правда, в хаті, ми розклали на сухарі біля вікна. Постелили таку фільночку, на неї поклали той хлібчик, розклали. У V. було завдання його перевертати кожен день, прикритий, знову ж таки. І ми ці дні так само, ми його стали додавати до того одного яйця. Тобто, ми через день, це у нас святкові такі дні були, коли брали один цей сухарик,

ділили його на три, клали на сковорідочку, він прогрівався, і до нього яйце. І потім ми це все ділили на трьох. І основне було довго жувати, тобто тридцять три рази — це ні про що, бо там було і шістдесят, і сімдесят, тому що чим довше ти жуєш (тим швидше з'являється відчуття ситості — *С. М.*)... От оці такі от моменти, вони були про-о-о-сто... Але, з іншого боку, *V.*, коли вперше тримав у руці батон, у нього в очах були сльози. Знаєш, от я їх (росіян — *С. М.*) ненавиділа, в той момент зрозуміла, наскільки я їх ненавиджу, що дитина, знову ж таки повторююсь, у 21-му столітті плаче над хлібом [...].

[...] ми все економили, кажу, економили все, реально економили все. Там, салати, я кажу, кропива перша почала пробиватися, ми її почали додавати в салати, щоб якось раціон підтримувати, тому що це важко [...]. А потім у нас закінчилася нормальна кава, довелося пити «Якобз», ота страшна в пакетиках стікових, ми її пили, вона така була, оказується, смачна. Ми той один стік ділили на два, і додавали трошки водички. Ти пив не каву, ти намагався знайти атмосферу, атмосферу розуміння, і просто не зійти з розуму [...].

Документи ми закопали, до речі, всі на четвертий чи на п'ятий день, коли уже почали по селу ходити (окупанти — *С. М.*), їздити. Ми зрозуміли, що документи краще приховати.

С. М.: Тобто ваше село було в окупації?

С.: Воно було в окупації. По факту воно було в окупації з 24-го числа, тобто від обіду, і воно було як «нуль» або «сіра зона». Ось Чернігів, ось ми (*показує руками*) — і літає. Якщо говорити, з нашого села теж вони танками стріляли. Ось вони, ці танки стояли (*показує пальцем*). З «градів» стріляли. Але, от єдине, що наші не стріляли на них в село. Були такі моменти, коли неможливо інакше, і приймали рішення, і доводилося, то в нашому селі такого не було. Тут єдине тільки будинки погоріли, то це або недолетівша ракета впала, тобто, вони ненавмисно це робили, або міномети. От мінометом, коли вони відходили, то вони обстріляли повністю село, от просто вони гатили по селу, по житлових будинках. І коли ти чуєш тріск шиферу і сидиш в погребі, я тоді ще кажу, це дуже страшно, коли воно свище над тобою. Я тоді кажу: «*N.*, в нас хата ще є?». Каже: «Не знаю». Ну, тобто, але ти чуєш тріски і щось горить. І, якщо брати наша (*показує рукою наліво*) (хата — *С. М.*), то сусідня хата ліворуч згоріла. І це секундами, вони горіли просто як сірники [...].

Нам сусідка Шурка дала олію 16 березня. Якось було більш-менш спокійно, тому що, насправді, були такі дні — дні тиші, коли наші обстрілювали їхні підвози або з бензином, або з запасами зі сторони Білорусії, то, відповідно, у нас було більш-менш тихо. Тобто, були такі дні, коли було реально дуже тихо. І у такі дні ми навіть більш-менш нормально заходили в хату, грілися, навіть книжки читали, в той момент ми багато читали, або щось робиш по двору. Тоді двір ніколи не був такий чистий, бо я його загірбала кожен день, вимітала і загірбала, було чисто, як у хаті. Я двір сприймала, ну, як кухня. З мене сміялися. Але ти зайнятий — і твої думки відходять трошки від того. Ми тоді розсаду посадили, перекопали всі городи, розбили нові грядки, з лугу землю таскали, я ж кажу, за-

бори фарбували. Усе, що ніколи не робив... Навіть коврики постелила у сараї, а в погребі, я ж кажу, що залишилося — шторки повісити. Тобто, там уже був стіл і продукти стояли, консервацію, яку люди давали, там варення стояли, якісь салати. В погребі порядок ідеальний був. От вона нам дала цю олію і олія стояла поряд з пляшкою вина. Звідки те вино — я не знаю. І коли ми заходили в хату навіть грітися, двері в коридор, двері в основну кімнату ми ніколи не закривали. Вони завжди залишалися відкриті, бо як десь чуєш «бабах», швидко вибігай. А то я стою в кухні, готовки якісь роблю на обід, мені здається, що я рибу якраз цю перемивала. V. отут біля каміна сидить, гріється, і щось каже: «Мені холодно», і закрив двері вхідні. Не самі перші, а другі, вже в хату, закрив. Виходить коридор і зразу на кухню йде, ну, прямо. Він двері закрив, а я ще кажу: «V., якщо що...», а він: «Ну тихо, заспокійся!». І потім різко я чую, як будинок, він ходить дригом, і я така кажу: «N...». А він кричить: «На землю! Лягайте на підлогу швидко!». Я кажу: «V., не біля вікна!». А він каже: «Засунь голову під кухню, під раковину і закрій руками. V., ти закрив?». — «Так, закрив!». Будинок просто стрясється. І я чую запах дерева, і ти чуєш, як поряд щось рунтається, скрип, грохот, розбивається щось, і я розумію, що це у нас в коридорі відбувається. І я обіймаю оцю миску з рибою і в мене така думка: «Боже, як мало я прожила. Тому що я розуміла, що все — це наш будинок, і ми в ньому, і нас більше нема». І потім невеличкий такий зрив, N. піднімається і каже: «Швидко вибігаємо!». Ми відкриваємо двері, а в нас в коридорі повністю вся оббивка оця дерев'яна, її немає, вона отак пошматована, двері пробиті, ну, вхідні двері дерев'яні пробиті, такий дим стоїть якийсь, такий запах незрозумілий, і він каже: «Швидко в погріб!». І ми тільки засакаємо в погріб — і другий, ну, такий вибух. Я йому знов кажу: «У нас вже хати немає?». Він каже: «Я не знаю». Ну, якось так стало більш-менш спокійно, вийшли. Хата стоїть, в коридорі все ж таки у дверях дирка, усе порунтало. І потім ми зрозуміли, що ракета, яка летіла, уламок, виходить, залетів нам в хату, все це порунтав, і в коридорі стоїть холодильник, то він розетку розрізав, шнур сам по собі, розетка лишилася в розетці — усе з запахом вина. Ну, тобто, скляна пляшка вина, вона повністю з цим усім, запах якогось спирту. А олія, знаєте, отак зрізана оця кришечка і така, як зірочкою, оця пляшечка залишилася, але стоїть непохитно. Я дивлюсь на це все і кажу: «Виживемо. Бо якби ми мали вмерти, то Боженька, очевидно, забрав те, що дає життя — олію, а Він забрав вино. Ну нічого, без вина проживем, а от олії нам дійсно треба». [...] по суті, мене врятував V., бо якби він не закрив двері, то цей уламок прилетів би мені прямісінько на кухню і все — мене просто б вбило [...].

І ще був у нас випадок один такий. Дорослі ж наче всі. От 8 березня... Взагалі, у мене така велика фобія до цифри 8. Мої бабуся і дідусь померли 8 грудня, з різницею в три роки, але 8 грудня. Мої батьки, якщо дати смерті їхні поєднати — 5 і 3 — 8. Батько мій, правда, 8 квітня народився. Різниця у мами з її сестрою — 8 років. Оцих «вісімок», знаєш, багато. І якось мама, коли була ще жива, вона мені якось казала, що 8 — вона така дивна цифра і її нашій сім'ї треба боятися. І я боялася цю цифру. А з 7 на 8 березня, ми уже ж собі і двері у погріб

утеплили, і все поробили. Так замерзли, так замерзли, що вирішили занести і трошки прогріти погріб вуглями, ну, тобто, у відро накидували вуглів, занесли з собою в погріб і поснули [...]. І тоді, ну, виходить, ранок 8 березня, N. захотів просто в туалет. І він каже, що я розумію, що я підніматися, а в мене ноги ватні. Він зрозумів, що ми учаділи. Починалося учадіння, чи як його там назвати. І він виліз на карачках з погребу. «Мене, — каже, — тошнило, я якось, — каже, — подихав, а потім став і засунув голову між ніг, щоб трошки прийти до тями і почати розуміти. І потім я повертаюсь, — каже, — і розумію, що вам ще гірше». І він тоді до V.: «V., V!»». V. тоді, типу, окляг. Каже: «Можеш вийти?» — «Да». V. витягнув. До мене — а я, як би, ні. N. каже: «Я тебе бив по обличчю, я тобі робив штучне дихання — ти мовчиш». І, каже: «Я розумію, що ти стаєш тяжкою, в мене в голові у цей момент: що я скажу V.?! Ти не дихаєш». Знаєте, а в мене відчуття — от, я лечу. Я бачу себе збоку, як я лечу, мені так добре, і розумію, що мене тарахматять. І він мене отак садить, і повітря виходить з легень, я так видихнула його і він каже: «Ти мене чуєш?». Я кажу: «Да». І все ніби як нормально. Каже: «Йти можеш?». Кажу: «Не знаю». Ну, коротше, витягнув. Ми сидимо на цьому стільці, в нас же ж місця готові були, ми сидимо біля цього погребу, насилу дихаємо. V. почав свідомість втрачати, ми його, ну, N., підхопив, бо я не могла, і, ви знаєте, — 8 березня. Сидиш, небо страшнуче, ну, як би зірки є, але ти бачиш оці блиски, ракети, вони ганяють туди-сюди, їх так багато. А ти сидиш на цьому кріслі отак розклавшись, і тобі так пофіг, от тобі так пофіг на це все, от у тебе немає цього відчуття реальності. Тоді N. мені каже: «Пішли в хату». Кажу: «Пішли». Ну, типу, перший раз спати в хаті. Ми пішли в хату. V. так зрадив, що він буде спати на ліжку [...]. А я лежу на ліжку і розумію, що в мене серце отак просто підкидає, я дихать не можу, в мене серце зупиняється. І це, знаєте, очевидно, той момент, коли я 8-го зрозуміла, що не треба було боятися тої цифри, вона мене, ну, як би, спасла [...].

І, знову ж таки, якщо мені мама снилася і кров, я розуміла, що в цей день треба тусуватися біля погребу, тому що щось може бути, як вона мене попереджала. Наприклад, я зранку прокидаюся і кажу: «Сьогодні ніхто нікуди, сьогодні ми всі вдома, бо сьогодні буде не очень». І вони такі потім: «Звідки ти знала?». Я кажу: «В мене надійна підказка» [...].

Один раз в мене було, от я їсти ж не хотіла, але один раз мені як захотілося її (маминих — С. М.) млинців! Бо-о-о-же, я очі закриваю — я їх бачу. І такі, знаєш, не ці тоненькі, а ці пухкенькі, солоні, до яких вона могла яєшницю зробити, на цибульці це все пожарено. Я закриваю очі — я це бачу. А я до млинців до війни воппце не вміла, я завжди казала: «V., навіть не проси, я не вмію». І мені сниться вночі, що вона мені готує оці млинці і дає мені їх. Слухай, я проснулася від того, що у мене присмак крові у роті, я губу прикусила уві сні. Тобто уві сні я губу собі вкусила [...]. Посмоктала ту кров, думаю, всьо, ладно. Але потім я сама собі сказала, ти навчишся, типу, їх пекти, і тепер я вмію, тепер я їх пеку. А так, то з дитиною вона мені насниться, то дитину вона мені передає, то, типу, знаєте, як місячні у мене, і коли якісь елементи крові — то це були попередження,

що сьогодні треба бути дуже-дуже обережними. І ми намагалися тому слідувати. А потім вона мені подарила уві сні польові квіти, оберемонок польових квітів. Я сусідці це розповідаю, кажу, мені сьогодні мама квіти подарила. Вона каже: «С., які?». Я кажу: «Польові». Вона каже: «Ну, якщо польові квіти, значить влітку ми будемо ходити полями, і ми не будемо більше у війні». 4 квітня у мами день народження. І от вона оцими снами своїми, настільки у мене була впевненість, що 4 квітня уже все, буде мир, що я ходила і казала, що нам треба протриматися до 4 квітня, от до 4 квітня нам треба протриматися і всьо [...].

І от 29-го (березня — С. М.) нас сильно обстріляли і, причому, в нас обстріл почався після того, як по радіо у сусіда того, якому було 82 роки (у нього було радіо, тобто це наше джерело інформації, бо більше ж нічого не працювало), і там же ж по радіо передавали, що були перемовини і вони, типу, виходять з Сумської, з Київської і Чернігівської (областей — С. М.). І тут же нас обстріляли, я ще не вірила, ще тиждень ми спали в погребі, і передали з 1-го на 2-ге (квітня — С. М.), що вони вже вийшли. Ну, знову ж таки, чи вони вийшли, чи їх там вигнали. Зараз можна багато про що спорити, думаю, про це будемо говорити вже після перемоги [...]. І був великий гул машин. Але в це ніхто не вірив, і всі ще все одно боялися. І офіційно 4 квітня, я ж казала, що їх тут не буде [...].

[...] у N. тоді був собака, [...] і от коли цей собака спускається в погріб, то треба йти за ним — через декілька хвилин будуть обстріли [...]. І от був момент, коли вони (окупанти — С. М.) тут ще рядом проходили, п'ять їх людей було, але вони були з автоматами, але не в формі, а, типу, в червоних куртках, і вони якраз обход селом робили, а ми якраз на вулиці їли. Я сиджу з ложкою і бачу в дірках забору автомати, і розумію, що їх не два, не три, а їх там багато, і вони зупинилися біля калітки. А з калітки видно цей стіл, ну, в оці щілинки. Мені здається, моє серце в той момент зупинилося, отак з ложкою і завмерла. І причому всі ми отак завмерли, повна тиша і ніхто не дихає. А собака був під ногами, ну, типу, під столом. І я роблю отак назад, щоб подивитись, що робить собака, щоб він, не дай Бог, не гавкнув, а він лежить, морда на землі і лапами отак носа закрив (*показує руками*), і я розумію, що [...] і він розуміє, що це небезпека. І вони стояли, ну, вони недовго стояли, але для мене тоді була вічність, тому що я розуміла, що вони ходять по людях. В селі ж та інформація ширилася ж, по погребах продукти забирають, гроші шукають, горілку просять, ну таке... До речі, запас дорогої горілки, дорогих вин ми теж поховали, все заховали, потаскали, типу нічого немає (*усміхається*). І вони постояли і пішли, і ти такий — ху-у-у-у-у-у-у... Але все одно боялися виходити за межі.

[...] Вони малювали оці свої «зети» і була тероборона, яка сформувалася серед міських хлопців. Зачасту брали таких, знаєте, як наркоманчиків, і оце саме вони, місцеві, за якісь там гроші або за дозу ходили і малювали «зети», які відсвічуються. Як там це правильно називається? Фарба, що вона відбиває. І тут отак я сиджу і та Гомельська траса за моєю спиною (*показує руками*), то там є розвилка, там їхній вертольот періодично приземлявся, віз їм продукти, то там до сих пір залишилася та метка для вертольота.

С. М.: Як окупанти поводитися з державною символікою?

С.: Ні, у нас висів прапор наш, український. Вони як би на прапор чи не звернули увагу, чи, можливо, їм було не до того. І в сільській раді, там біля сільської ради, і клуб поряд. А в клубі в підвалі люди жили, там пункт незламності, чи як зараз назвати, і вони людей не чіпали, і прапори не чіпали, але прилітало.

С. М.: Чи постраждала могила вашої мами внаслідок обстрілів окупантів?

С.: Да, да. Мама моя похована в селі Хотуничі, це Сновський район, громада Сновська. Вони (окупанти — *С. М.*) облаштували там не тільки блокпост, там повністю зайняли це село. І на самому кладовищі, і біля нього був цей оглядовий такий майданчик: хто куди їде. Це від Сновська до Городні, і кордон виходить дуже близько. Вони каталися там вже 15—20 км туди-сюди. І був у них період, коли вони обстрілювали кладовище. І мені тоді подзвонили, що в моєї мами розбита могила. Я [...] сама собі кажу: ну, нічого, хай це буде найстрашніше, що вони могли зробити за цю війну. Але тоді, десь в травні, вже змогла проїхати туди, там в мене вже могила стояла чистісінька, красивенька, така, яка вона була. Все залишилося ціле: і бабуся, дідусь, вони ж у мене там, але багато чого порунтало було. І, видно, той їхній блокпост де був, то вони з хат повитягали оці лави дерев'яні, там видно, де кострища палили по селу, тобто вони там по селу натворили і пішли [...].

*Записано 1 березня 2023 р. у м. Чернігів
про події у с. Новий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Респондентка 1983 р. н., має вищу освіту.
Шифр експедиції: Е8/Чернігів-2023 (березень 2023 р.)
Записала та підготувала до друку С. Маховська*

Надійшло / Received 25.04.2023

“THE WAR CANNOT BE UNDERSTOOD, IT MUST BE FELT”:
36 DAYS OF OCCUPATION OF NOVYI BILOUS VILLAGE,
CHERNIHIV REGION (FEBRUARY 24 — APRIL 1, 2022)

The purpose is to supplement the source base on Russian war crimes in Ukraine, specifically regarding the occupation and massive enemy attacks in the Novyi Bilous village, Chernihiv District, Chernihiv Region. After evacuating from Chernihiv to the village, the respondent and her son fell into a 36-day occupation. During the occupation, she had to look for new survival strategies. **The main research method** was interviewing the informant using three pre-developed questionnaires that thematically covered the peculiarities of everyday life of Ukrainians in the context of active hostilities, evacuation, and occupation. **The scientific novelty** lies in the partial access and introduction into scientific circulation of new oral historical stories about the occupation of the Chernihiv Region in the first months of the Russo-Ukrainian war. **Conclusions.** The recorded testimonies are an important part of the source base of the modern history of Ukraine, which covers the peculiarities of life support and everyday life of the civilian population of Chernihiv and the Chernihiv Region.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, oral history, occupation, survival strategies, war everyday life, Chernihivshchyna (Chernihiv region), Novyi Bilous village.*